

Льова Роттер у своїх розрахунках жорстоко помилився. Тільки в мозкові, геть затруєному чуттям, могла з'явитися думка, що дівчина, закохавшись, втрачає для всіх, крім одного, на принаді! Дуже наївно, зухвало й неприпущено рівняти жінку до будинку, що й справді наймачів не цікавить, якщо вільних помешкань у ньому немає. І не треба також забувати, що є ціла категорія чоловіків, які через психічні властивості свої можуть бажати тільки жінок невірних, закоханих чи одружених, або в крайньому разі хоч удів та розлучених. Але Льова, незважаючи на бурці свої, не був ні зухвалий, ані чужоженець. Не міркування навіть, а рефлекс керували ним, ті самі безумовні рефлекс, що примушують тонушого хапатися за бритву й додавати до свого загину зайві рани. «Якщо вона закохається в когось, — маячило йому, — отже, не закохається вже в мене, тобто мені не буде жодних надій». Та чи ж може бути за правило, що безнадійність становища втишує людське чуття? Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким клопотання відмовлено.

До того ж, важко уявити, що перед закоханням дівчини становище Льовине було менше безнадійне, ніж по ньому. Та й любов його до Марти не потребувала ніяких надій, ба більше, — коли б якісь надії йому були, він, можливо, став би до дівчини геть байдужий! Його любов, роджена в зубожінні душі, у втраті життєвої рівноваги й спустошливій поведі песимістичних думок, була мистецтвом для мистецтва, собідостатньою любов'ю, яку досягнення вмить зруйнувало б. Це була та чиста, незацікавлена любов, яку почуває підліток до вчительки і яка, межі дитячого віку переступаючи, робиться смішна в дорослого.

І колишній фельдшер це почував. Бачив, що це чуття його принижує, здрибнює, відбирає йому самоповагу, висить на ньому залізом, не даючи випростатись. Велич Мартина гнітила його, бо дівчина здавалась йому довершеністю, чимсь незрівняним, недосяжним, світючим образом, якого назвати не в силі мова. Чи так насправді було, він перевіряти не брався — адже до перевірки сумніву треба, а Льова сумнівів не мав! Він тільки шляху шукав звільнитися з-під влади дівчини над собою, скинути ярмо цього нестямного чуття, що визискувало всі його духовні сили.

Сидячи вечорами в своїй хатині, майже порожній, де бракувало не тільки вигод, але й речей першої потреби, сидячи при гасовій лампі коло одоробала-столу, в хатині мало напаленій і геть непривітній, Льова Роттер поринав у довгі міркування, що вмить абстрагувались до загальних питань, покидаючи конкретні справи його особи — жахлива звичка людей, що на міркуванні кохаються! Він гадав: звідки беруться ці страшні почуття, ці пожежі людської істоти, божевільні потяги, де захлинається розум? Де джерело тих потайних її бажань, що виникають у ній самовільно, спляють її, повертають у інший бік її путь, перед тим виразну й окреслену? Ось сам він, пізнавши думкою марність змагання, хотівши стати осторонь битих шляхів, шукавши вищого супокою і на споглядання себе призначивши, потрапив зразу в найпримітивніші тенета... «Ми не знаємо себе, — думав він, — не знаємо ні меж своїх, ні можливостей. Самопізнання є річ досвіду, а не міркування. В міру живемо, ми пізнаємо себе, отже, границя самопізнання в смерті!»

Сидячи вечорами в своїй кімнаті, самотний і худий, Льова Роттер отак невесело

---

10. Дівонько, красунечко, віддайся за мене... (нім.)

розумував. А найприкріше було те, що, замість сприяти його звільненню, звістка про роман Мартин його ще більше ув'язнила. Доти Льові здавалось, що його чуття дійшло вже крайньої межі, і він уявити собі не міг, щоб воно й далі могло поступувати: навіть того, що було, було задосить! А ось тепер воно сягнуло ще вгору на кілька ступнів, немов любовний прес, що душив його, збільшив відразу своє нагнічення. Щось розпачливе, безоглядне в ньому повстало, щось зовсім релігійне, бо велич дівчини зросла в її любові. В любові їй додалась остання риска, в любові її істота цілком окреслилась. Вона ступила ще крок угору на п'єдесталі, де він її тримав, і йому лишилось тільки впасти ниць у святобожному екстазі. Тепер він навіть міркувати вечорами не був здатен. Сидів бездумний серед тиші своїх стін, як мрець у просторій домовині, а то блукав вулицями передмістя, і скрізь по темному небосхилі, в плетиві блискучих зірок вбачав далекі відсвіти її краси. Відчував її безкраїсть, її вічність у таємному всесвіті навколо себе і вдихав у себе її могутнє ество з нерухомим повітрям ночі.

А вряди-годи, почувуючи непереможену спрагу, в годину, вільну від крамничної праці, виряджувався нишком споглянути на неї саму, на неї, величну, царицю землі, негасиме огнище життя. Пильнував здалека, як вона виходить з установи, як минає його, як зникає з його зору, прекрасна й богорівна. Її появи він раз у раз чекав, як здійснення безумної мрії; Марту бачачи, переймався ще глибше свідомістю її винятковості на землі й покірно гадав: «я не звільнюся від неї ніколи». Та не розпач, а насолода бралася в нім з тої безнадійної гадки, і таке щастя його сповняло, що він кілька днів потім захоплено важив у соробкопі різноманітні ковбаси.

Звичайно, Марта його чатувань не помічала, та й про нього самого майже забула. Взагалі їй і на думку не спадало, що нею та її побутом хтось там може цікавитись — таким завершеним і замкнутим здавалось їй її існування. Десь там, позаду, були в неї знайомі, були якісь події, радощі, прикросі, сподівання, але все те належало до передісторії її життя, де ось сталася революція, з якої годилось почати нове літочислення.

Курси стенографії та машинопису вона днями закінчила, дістала диплома й дві години вільних по обіді. Тепер службова кваліфікація її вельми підвищилась, і вона могла б мріяти за поступування на ієрархічних щаблях хоч би того самого махортресту. Але інші наміри в неї з'явилися — тепер більше, ніж коли, їй хотілось працювати над собою, щоб розвинути себе й поглибити свою, недостатню, зрештою, освіту. Вона мусила бути розумніша, краща, достойніша, ніж досі була, — любов клала на неї цей обов'язок. І на осінь Марта вирішила вступити на курси чужоземних мов. Чому б їй не зробитися згодом перекладачкою, не стати коло літератури, в якій дівчина так пристрасно кохалась? Читати завжди було їй за найбільшу втіху, і якраз читанню присвятила вона три вільні години, що об'явилися в неї між махортрестом та приходом Юрія Славенка. Та й сама вона жила як у романі. Щоправда, не всі її мрії здійснювались так, як би вона хотіла, були ухили, прогалявини, але чарівне слово знайдено, і реальний світ перетворився дівчині на дрімотливий океан, що млявими хвилями обполіскував фортецю її чуття — її затишну й бідненьку кімнату.

Одного дня, вернувшись після посади додому, Марта побачила в кімнаті кошик червоних троянд, до смаку впоряджений і знову анонімний! Знову! Виходить «невідомий лицар», якого вона геть і згадувати забула, про неї зовсім не забув! Це... нахабство! Справді, їй тепер

образним видався цей подарунок. Яка впертість! Ці букети треба доконче спинити, але як? Кому сказати, що заходи його безглузді, марні, кому порадити не втрачатись даремне? Першу мить їй хотілось викинути квіти, але чим квіти винні? Та й були вони занадто гарні. І дівчина залишила їх, а Юрієві розповіла всю історію цих таємничих вістунів.

— Маю якогось упертого прихильника, — сказала вона. — Колись я називала ного «невідомим лицарем», але ж невідомий лицар — це ти, і я вже не знаю, як його назвати.

— Назви його невідомим дурнем, — мовив, сміючись, Славенко, — і ти не дуже помилишся. Це, певно, якийсь похмурий іпохондрик, що десь колись тебе побачив і зайнявся до тебе неземним коханням. Єсть дивні й смішні люди, що ховають під звичайнісіньким виглядом божевільну пристрасть, в якій і полягає все їхнє життя. Вмираючи, вони забирають з собою таємницю, про яку ніхто й не здогадується. В житті вони бувають скромні, слухняні, але якоїсь чудової ночі можуть зненацька вирізати всю свою родину або підпалити будинок. Судова медицина зібрала чимало таких фактів.

— Бракувало ще, щоб цей невідомий дурень зарізав мене десь за рогом!

— Можливо, справа не стоїть так гостро, — відповів Славенко. — Межі й форми іпохондрії занадто різноманітні. Але суть її завжди однакова: в людській психіці запановує єдина ідея чи єдине якесь чуття, абсолютно безглузде, якого індивід розумовими способами не годен здихатись. Це не є свідомо настановна на мету, як, наприклад, у науковій діяльності, а темний і немилосердний потяг, що веде одержимого просто до загибелі. Нормальній людині важко збагнути могутність цих учепистих думок і чуттів. Але треба сказати, що явищ іпохондрії розсипано в житті аж надто густо, і кожен так чи так, а буває іноді іпохондриком.

Цього вечора він оповістив їй новину: з-за кордону прибули його реактиви, і з початком нової серії спроб він не може далі зволікати.

— Це мій обов'язок, — сказав він.

Але наука Марту вже не лякала.

— Нарешті, — скрикнула вона. — Ти й так довгенько байдикував.

— Це буде серія твого імені, знаменита серія! Але... вона трохи порушить нашу ідилію.

— Наприклад?

— Одну годину доведеться урвати. Інакше я нічого не встигатиму в лабораторії.

— Благословляю, — сказала дівчина.

І другого дня біохімік прийшов до неї вже тільки о восьмій.

За весь час знайомства це була перша зміна в техніці їхніх відносин. Якось зразу ці відносини склались і зразу ж суворо оформились у певний непорушний ритуал: бути вкупі від 7 до 12 години в Мартиній кімнаті. Досі ще й рази вони з тої кімнати не виходили, обернувшись у пару самотників, у пару покірних в'язнів, що навіть спроби втікати не вчиняють, їх стосунки зародилися ввечері і відтак обернулись у віддане служіння темряві та електриці. Сходитись удень було б їм нісенітницею, не тому тільки, що вдень заняті були, а сама істота дня мала щось відразне, вороже їх побаченням. І може бути, коли б зустрілись випадком на вулиці, де б не горіли ліхтарі, то відчули б велику ніяковість і навіть відчуженість. Марта просто побоювалась такої зустрічі, навіть десь там постановила відвернутися в такому разі, але побоювання її були даремні, бо шляхи їх денної діяльності ішли різними ділянками міста.

Отже, в неділю вранці, хоч і вільного дня, вони ніколи не бачились, немов застосовуючи в любовній справі обов'язкових годин спочинку. Марта використовувала цей ранок на хатні заходи щодо чистоти та ладу свого помешкання й одяжі — мила підлогу, генерально витирала порох з небагатьох меблів, провадила загальну ревізію суконь, білизни, панчіх. Сьогодні обшивала мережевом нові хусточки, які мусила купити, бо старі вже всі перевелися. Покінчивши, взялась читати, маючи трохи згодом погуляти добре перед обідом. Раптом у кухні, де мирно варився обід кооператора й незмінна кава для фрау Гольц, зчинився галас: у парадні двері, через усю зиму забиті, голосно постукано. Тетяна Ничипорівна схвилювалась, Ада почала скакати, фрау Гольц кричала: «стучіть, стучіть!», нарешті й сам Давид Семенович вийшов до кухні в шлейках і з газетою в руці.

Вирішили послати Аду, щоб сказала відвідувачеві звернутись до чорного ходу. Тим часом пустились у здогади — що то за єден? Фрау Гольц припускала, що це надійшов їй з Німеччини великий лист. Але Ада за мить вернулась із криком: «Это к Марте, это к Марте!»

— Отакої! — вголос заявив кооператор. — Вечора їй мало.

— От йому діло, — з лагідним докором промовила Тетяна Ничипорівна, і потому стало тихо: відвідувач уступив до кухні.

Почувши, що справа її обходить, Марта поклала книжку на стіл і підвелася. Але слова кооператора, оте «вечора їй мало», сказане грубо, цинічно уїдливо, її геть пересмикнули. «Що... що таке?» — встигла вона тільки подумати, бо тепер постукано в її двері. Хвилюючись, вона, замість крикнути «заходьте», сама підійшла до дверей і розчинила їх: перед нею на порозі стояв завідувач їхнього підвідділу тов. Безпалько.

— Ви здивовані, я так і знав, — мовив він, посміхаючись. — Дозвольте все-таки зайти?

— Будь ласка.

Він увійшов і спитав знову:

— Роздягтись так само?

— Ну, звичайно.

Товариш Безпалько був у широкій плісковатій шапці та мисливського гатунку бекеші, яку він взяв і повісив на цвяха, де показала Марта.

— То дозвольте вже й сісти?

— Та дуже прошу!

Товариш Безпалько сів, і дівчина також сіла навпроти, почувуючи велику ніяковість. Тут, у своїй кімнаті, господиня буди, вона мусила трактувати свого завідувача якось інакше, ніж на посаді. Але як? І чого він прийшов? Це «чого» не давало їй спокою.

— Мені не важко догадатись, про що ви думаєте, — мовив гість, зненацька пильно глянувши по кімнаті, — яка причина мого візиту — от ваша думка.

Тепер він пильно глянув уже на неї. Марта мимоволі кивнула головою.

— Службова? — казав він далі, ніби й не помітив Мартиної відповіді. — Звичайно, ні. Для службових справ є посада. А чому вам не припустити, — сказав він раптом, — що я просто зайшов вас побачити? Чи ви не можете собі уявити, що я так звик бачити вас щодня, що не міг, зрештою, стерпіти недільної перерви? Це здається вам неправдоподібним, — додав він, відповідаючи за неї — Тоді справді, яка ж причина?

Тон його мови — лагідний зовні, а всередині нетерплячий, рвучкий — дівчину зовсім

роззброював.

— Сподіваюсь, ви самі про це скажете, — мовила вона хутко.

— Скажу. Безперечно скажу, — відповів він мовби полегшено. — Але передусім скажу вам, що надворі прекрасна погода. В повітрі тихо й тепло... Весна близько, — додав він зразу саркастично. — І я, признатися, не сподівався застати вас дома. Ішов на «може». Може, так, а може, ні. Пам'ятаєте, є такий роман у Д'Аннунціо? В таку погоду треба гуляти. І коли я йшов сюди, то так і думав: товаришка Висоцька, безперечно, гуляє.

— Я таки й справді збиралась іти.

— Не затримаю вас довго. Але щиро сказати, я певен був, що не застану вас дома. Так і час вибирав, щоб найменший був шанс вас застати... Ну, а коли вже, думав, застану, так тому й бути. Я — фаталіст... А ви курите? — запитав він, побачивши на столі повну гільзову коробку цигарок.

— Ні... це випадкові цигарки, — відповіла вона. Цигарки ці приніс Славенко, щоб не відчувати браку їх під час побачення.

— Багато хто з дівчат курить, — мовив Безпалько досить похмуро. — Примітивне розуміння рівноправності: переймати все, що в чоловіків є поганого — курити, говорити грубощі, лаятись... Я курив раніше, — додав він, — потім кашляти вночі став, покинув. Мені вже під п'ятдесят. Вдвічі, як вам, правда?

— Навіть трохи більше...

— Але я ще міцний, чорт бери! — скрикнув він. — У теніс граю, як двадцятилітній. Взимку на сковзанцях... Мисливець з мене теж непоганий. Але не так звіра люблю стріляти, як бродити. П'ятдесят верстов у день — це для мене ще дрібниця... От, думаєте, старий бадьориться! Чи не свататись, бува, прийшов — правда, ви так думаєте?

— То що ж, може б, і пов'язала рушником, — відповіла Марта жартівливо, хоч усередині від останніх його слів їй пішов холодок: раптом вона пригадала, що співробітник їй казав, ніби Безпалько поглядає нишком на її ноги!

— Ви любите шоколад? — спитав зненацька Безпалько.

— Не дуже, — відповіла Марта спантеличено.

— А все ж таки?

Він підвівся й видобув із кишені в бекеші двофунтову коробку шоколаду, перев'язану рожевою стрічкою, як годиться цукерному крамові. Розгорнув її, подав дівчині й сказав, посміхаючись:

— Прошу! В моменти високого міркування не вадить зажити чогось смачного, щоб підсолодити цю марну працю.

— І ви завжди міркуєте з шоколадом?

— Ні, я їм шоколад без міркування. Всі ці проблеми мене не цікавлять. Але в людини є апарат мислення, який механічно працює. Цей апарат, діставши враження, викидає вам думку, як автомат на вокзалі викидає перонного квитка, коли всунути в нього гривеник. Іноді ловиш себе на цьому: адже я мислю! І на душі стає неприємно.

Він на мить спинився, беручи цукерку, і Марта скористувалась цією перевою, щоб уважніше придивитись до нього — так, це був Безпалько, але який відмінний від завідувача статчастиною, мовчущого й стриманого «начальства», «ідола», як називали його в установі!

І хто б подумав, що в цього пунктуального працівника є оця зневажна болісна посмішка, що він може прийти з шоколадом й говорити різну чудноту? Але дівчина вже трохи освоїлася з його присутністю й думала цікаво: «З нього справжній дивак! Ну, що ж він іще скаже?»

— Бо мислення шкодить життю, — сказав Безпалько, ковтнувши шоколадину. — І цілому поступові людськості. Все, що зроблено поступового, зроблено наперекір розумові.

Промовив це байдуже, як річ давно відому й нікому не цікаву. А втім, додав:

— Світ і людське життя рахуються великими ідеями, які дуже мало спільного мають із розумом. Але ці могутні ідеї надзвичайно крихкі. Це сови, що живуть у темряві. Велика ідея боїться аналізу, як міфічний чорт ладану. Розум бере велику ідею і освітлює її. Ти не вічна, каже він, ти з'явилась і згинеш, як багато перед тобою, а я хочу вічного, невідного. Ти хвиля, каже розум, що повстала й розіб'єшся об скелі. Твій блиск фальшивий, ти одна з багатьох оман, а я прагну до непохитної правди. Отак розум відкидає велику ідею, яка б вона не була. Великі ідеї — це козири, якими грає історія, але розум проти азартної гри. Він безстрашний. Коли б його сила, він запровадив би тишу й споглядання, обернув би світ у пустелю, без оазів, де сонце завжди стояло б на заході. Замість великих ідей він створив би великий холодок.

Товариш Безпалько говорив, упершись руками в коліна, в позі статечного гостя, що розважає господиню неодмінною розмовою.

— В цьому трагедія інтелігента: він не здібний на чистий вчинок. Інтелігент — це людина із зв'язаною волею, тобто він трапляється по всіх шарах суспільства. Замість діяти, він міркує. Шлях до вчинку позначений у нього всілякими застереженнями, дуже справедливими, але шкідливими, внаслідок яких дія або зовсім не відбувається або відбувається неповно. В інтелігента розум покинутий сам на себе, а такий розум є вічний сумнів, що точить ідею, як шашіль стільці. Це він є справжній творець песимізму й світових туг. Чим менше його застосовують, тим приємніше людям жити. Ви згадайте XVIII століття і його безоглядну віру в природну справедливість, природне право, природні закони й природну наперед установлену гармонію світу. Тоді розум був тільки за попихача, та він більшого й не заробив. XVIII століття з Лейбніцом і Руссо на чолі було добою оптимізму; Адам Сміт тоді доводив, що на одного нещасного припадає аж 20 щасливих, і запитував: «Що можна додати до щастя людини, яка має здоров'я, спокійне сумління і не має боргів?» Але в XIX столітті заговорив Шопенгауер.

— Я читала про нього, — сказала Марта. — Це справді був песиміст! Але, безперечно, він десь помилявся, бо, коли б на світі йшлося так безнадійно, то ніхто не схотів би жити. А проте всі чудово живуть.

— Шопенгауер дав на це блискучу відповідь; світ, писав він, такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якось існував. Та коли б він був навіть ще гірший, люди на ньому все-таки жили б. Бо в переважній частині їм ніколи думати. Щоб думати, треба бути ситим і одягнутим, а це стільки часу відбирає, що на думання лишаються якісь крихти. І крім того, молоді покоління. Хіба їм важить щось чужий досвід і думки? Умовляти, доводити їм — це наймарніша в світі річ. Закасавши рукава, вони мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків! Як я це добре знаю! — скрикнув він роздратовано. — Адже я теж колись був ніцшеанець і навіть анархіст. Надлюдина — ну, чим це не привабливе?

Вільні союзи середньовіччя — хіба це кепська економічна програма? Реформа людських відносин? Що простішого: скасувати державу, кари, всякий примус — і розквітнуть чесноти, бо людина добра, тільки зіпсована! І ви зверніть увагу — ідея не задовольняється тим, що існує зараз, ні, вона прагне пустити коріння глибше, переконати вас, що вона вічна. Тому ідея анархізму, бачите, подибується вже в творах хінця Лао-Тзе за шість століть до нашої ери. Не забудьте й давніх греків — Арістіпа, циніків, Платона... То дарма, що в похмурих творах Лао-Тзе сам чорт ногу зломить, а Платон був переконаний рабовласник! Що з того, що «вільні» союзи середньовіччя були часткою феодального, тобто кріпацького ладу! І знову-таки не важить, що держава й примус взагалі не народилися б, коли б людина була сповнена чеснот... Але я вчинив свого часу ретельне просвічення цій ідеї, і потім того витратив будь-яку охоту захоплюватись іншими.

— Так що ви живете тепер без ніяких ідей? — спитала Марта й трохи злякалась — чи не буде такий висновок надто глузливий.

Проте Безпалько аж ніяк не образився.

— Атож живу тепер без ніяких ідей, — відповів він, посміхаючись. — Почуваю себе непогано. Ви, звичайно, думаєте, що жити без ідей є міщанство. Ви не помиляєтесь, я і є міщанин. Але ви, товаришко Висоцька, помиляєтесь, якщо міщанство зневажаєте, як це всі роблять. Зневага до міщанства — це фальшива, самозакохана поза. Адже міщанство — це компактна нерухома маса, на якій тримається всякий громадський лад. Це — стовп суспільства, кістяк, на який натягують раз у раз нове вбрання. І завжди точиться боротьба не проти міщанства, а за міщанство. Ідея перемагає тоді, коли здобуває собі достатню масу міщанства, яке сприйняло її і не намагається її критикувати. Добре діло, якби всі мали свої ідеї! Це була б жорстока криза людського життя.

— Дозвольте не повірити, що ви міщанин! — сказала Марта, також посміхаючись. — Адже ви, певно, багато читаете...

— От і маєш! — вибачливо урвав її Безпалько. — Звичайно, читаю. Гадаю навіть, що культурній людині тепер треба читати щонайменше чотири години на день. Інакше вона безнадійно відстане... Ба більше: дуже люблю театр, розуміюся добре й на малярстві. Але чому міщанин доконче мусить бути дурним і обмеженим? Ви відкидаєте освічене міщанство, до якого належу й я. Освічений міщанин любить спорт і книжку, він дбає за тіло й за душу. Та й як не читати? — спитав він зненацька. — Товаришко Висоцька, ви ще не знаєте, що таке час — довгі, одноманітні вечори... Але ви також ще не знаєте мети мого візиту, — закінчив він несподівано.

— Ви обіцяли сказати.

— Безперечно, скажу. Не сказати було б зовсім безглуздо... Але шоколад я вже вам доручив? — спитав він, уже дратуючись. — Отже, ми поступуємо, їжте, будь ласка. Свої погляди на життя я теж уже виклав — у них нема нічого небезпечного. Навпаки, це спокійні погляди, в яких уже не може бути перевероту. Тепер годиться сказати про себе. Це буде коротко: в моєму житті не була ніяких визначних подій. Свого часу я був одружений, але дружина моя померла. Це була чудова жінка... А втім, усяка дружина по смерті здається більш-менш чудовою. Смерть очищає не тільки того, хто вмирає, але й близьких до померлого людей. Вам ще це невтямки. В двадцять два роки смерть здається нісенітницею,

про яку не варт і думати. Чи були в мене діти? Звичайно. Як і водиться, я надто пізно зрозумів, що найбільша любов до дітей — це не мати їх. Але з двох у мене лишився тільки один син, який, увійшовши в літа, не проминув вилаяти мене безнадійним консерватором і людиною, яка нічого і ніколи не тямить у житті. Я не дуже на нього образився, бо свого часу так само трактував власного батька...

По цьому він ще взяв шоколадину й глянув на дівчину. А перед тим дивився просто перед себе, немов усе, що казав, пригадував, і сидів у незмінній позі, трохи схилившись у бік до дівчини. Повернуте на три чверті до неї обличчя було смугле, трохи одутле, але ще не зруйноване. Його губи ворушились розмірено, сивина скронь надавала йому виразу розважливого спокою, тільки м'яsenz на горлі, смикаючись вряди-годи, зраджував його хвилювання, яке він старанно приховував. Проте й тон мови його був ламаний. Марта вже достоту зрозуміла, що Безпалько в неї закоханий і прийшов з якоюсь пропозицією. Вона дивувалась, ніяковіла, але не обурювалась, бо мимоволі в ній повставало співчуття до цього статечного, підстаркуватого чоловіка, що став жертвою її ненавмисних чарів. Тому їй хотілось сказати йому щось ласкаве, у всякому разі вона боялась образити його. Та й те її плутало, що Безпалько говорив, ніби глузуючи, так що першої-ліпшої хвилини міг підвестися й піти, пояснивши свої одвідини та слова звичайним, хоч і несподіваним жартом. І вона вирішила чекати.

— Ви мусите знати, — провадив завідувач, — що цей син живе в іншому місті, моя особиста доля його зовсім не обходить. Так, ви не розумієте ще, що таке довгий вечір у кімнаті, де горить електрика, при якій читає людина, — сказав він спокійно. — Такого вечора зароджуються неможливі чуття. Спочатку на них дивишся як на щось стороннє, так ніби в руках яку річ крутиш, що тебе зацікавила. А потім вони починають тобою крутити. Вони стукають спочатку в душу, як жебраки, яким треба дати копійку, а входять у неї для грабунку з розломом. Звичайно, тут важило те, що я вас щодня бачив. День у день. Ви пригадуєте той день, коли ви вперше прийшли до махортресту?

— Ні... це було давно, — відповіла вона, з полегшенням почувуючи, що розмова набирає, нарешті, виразності.

— А я пам'ятаю, — сказав Безпалько, посміхаючись. — Перед тим я працював у тресті рік, звик до помешкання, до шпалер на стінах, до людей. Я заходив у нього вранці, як у якусь суцільну масу. А тоді побачив, що махортрест став якийсь новіший, просторіший, так ніби його непомітно для мене відремонтовано. Коли б моя змога, я ту ж мить усунув би вас із посади, щоб надати махортрестові нормального вигляду. А що зробити цього я не міг, то влаштував ваше переведення до своєї частини. Звичайно, я підвів під це законну базу.

— Ви зробили мені величезну послугу, — мусила сказати дівчина, бо Безпалько зробив паузу. Він мляво посміхнувся.

— Я зробив це для себе, а не для вас, — сказав він. — Я егоїст, товаришко Висоцька, так би мовити, закоренілий. Але мені шкода було примушувати вас длубатись у цифрах. Мені шкода було ваших очей, ваших рук, вашої голови, що мусила схилитись. Знаєте, що б я хотів? Я хотів, щоб ви сяяли! Як? Я думав, може, з вас була б чудова акторка, що всіх скорила б. Бачив вас на сцені, бачив вас у балеті. Я був певен, що ви дали б щось своє. Може, це тільки наслідок тих довгих вечорів... І мені хотілось допомогти вам, вирвати вас із канцелярії і

пустити в світ мистецтва, створити вам надзвичайну долю. Ввесь час мене поривало прийти до вас, але натомість я прислав вам квіти.

І він кивнув на троянди, що стояли коло вікна.

— Ви прислали мені квіти? — тихо промовила Марта.

— Я — квіти! — майже скрикнув Безпалько. — І уявляв потім, як ви їх одержуєте, як вони стоять у вас, бачать вас завжди. Безглуздо, тисячу разів безглуздо! Я обіцяв вам сказати, за чим прийшов? Так от скажу: не знаю. Не знаю. Кажіть ви.

— Андрію Романовичу, — почала Марта сумовито.

— Тільки, будь ласка, без отого всього, що ви мене шануєте, вдячні й таке інше, — урвав він її глузливо.

— Ні, я скажу зовсім просто: я не вільна. Настала мовчанка, під час якої вона нічого не могла прочитати на його обличчі. Потім Безпалько підвівся й сказав, посміхаючись:

— Ну, видима річ! З якої речі дівчині чекати, поки прийде якийсь старий дурень.

— Я вас образила? — спитала Марта в розпачі.

Він нічого не відповів, одягнувся й вийшов до кухні. Дівчина його проводила. Користуючись з того, що там нікого не було, вона ще раз тихо сказала:

— Я вам вчинила ненавмисне прикрість?..

— Ні, не турбуйтеся. Я сам за себе потурбуюсь, — відповів він різко.